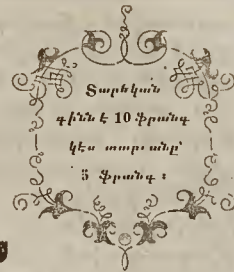

ԵՌՌՌՌՍ

Օ Ր Ա Գ Ի Ր Ը Ն Տ Ա Ն Ե Կ Ա Ն

Թ Ի Ի 23.

1860

Գ. ՀԱՏԱՐ

ՄԱՐԻԱՄ ՍԹՈՒՆԹ ԵՒ ՍԹՈՒՆԹԵՆՔ

Գ. Լ. ՈՒՆ Ի.

սանկ յուսահատական պարագայից մէջ Մարիամայ Անգղիայի մէջ եղող կողմնակիցը Գաղղիայի եւ Սպանիայի թագաւորաց դիմեցին որ իրենց ազգացութեամբ ստիպեն զԵղիսաբեթ որ զՄարիամ ազատ թող տալու պայմաններ որոշէ: Եղիսաբեթ տէրութեանց խնդրոյն առ երեսս ինքզինքը պատրաստ ցրցուց տեսնելով որ Գաղղիայի Վալուինականք ուղղափառաց հետ խաղաղութիւն ըրած լմնեցուցած են, ուստի կը վախճար որ չըլլայ թէ Վարդու թ. Գաղղիայի թագաւորն իր ինամուրն իրաւունքը պաշտպանելու օտը ելլէ: Ասոր համար Մարիամայ վրայ ըրած խտուածիւնները քիչ մը նուազցուց եւ Սկովտիայի թագուհւոյն բանտարկուած տեղը՝ Սեսիլ եւ Չեսթուորթ իրկեց, որպէսզի անոր հետ գրուելու պայմանաց վրայ խօսին: Մարիամ աւ բանակցութեան ատեն, որն որ 14 օր տեւեց իր խոհմուտութեամբ եւ աշակերտութեամբ առանց խորհրդականի եւ բարեկամի միայն եւ առանձին ան խաբեբայ եւ խորամանկ պաշտօնեաները շատ քրտնցուց: Գրուած յաջորդ պայմանները, ինչպէս որ կրնար գուշակուիլ, միայն Եղիսաբեթին նպատաւոր էին: Մարիամ այն համբաւեալ եւ այնչափ ատեն Եղիսաբեթին նախանձոտութիւնը գրգռող Էտինպուրկեան դաշնադրութեան հարկադրեցաւ ստորագրել: Եղիսաբեթին եւ անոր օրինաւոր յաջորդաց կենդանութեան ատեն, իր Անգղիայի աթոռոյն վրայ ունեցած ժառանգութեան իրաւունքը պիտի չպաշտպանէ. իրեն դէմ դէնք առնող հպատակաց թողութիւն պիտի չնորհէ եւ վերջապէս պիտի խոստանայ որ ոչ գործքով եւ ոչ ալ ուրիշ ինչ եւ իցէ գաշնադրութեամբ Եղիսաբեթին կառավարութեան վնաս չհասցընէ: Եղիսաբեթ աւ պայմանաց ապահովութեան փոխարէն կը պահանջէր որ Մարիամ իր որդին Անգղիա բերել տայ, Սկովտիայի աղետականներէն քանի մը հոգի անոր քով պատանդ թողու եւ քանի մը բերդ ալ Անգղիացեաց ձեռքը յանձնէ: Մարիամ աւ եւ

ասոնց նման շատ պայմաններ ընդունեցաւ. անոնցմէ մէկ քանիններուն վախուստ տուաւ, իսկ մէկ քանին ալ որոնք իր մայրական եւ կրօնական զգածմանցը կը դպչէին թեթեւցրնելու ջանաց, Եղիսաբեթին գթութեանը թող տալով: Բայց Մարիամ ինչ պայմանաց ալ զիջանէր, Եղիսաբեթ նոյններն ընդունելիք չունէր, որովհետեւ աւ ամէն գործողութիւններով ուրիշ վախճան չէր դիտէր, բայց եթէ ժամանակ վատըկիլ եւ Մարիամայ դաշնակիցներն առժամանակ մը դատարկ յուսով խաղաղցընէր: Եղիսաբեթ Մարիամայ պէս անմեղ թագուհի մը որն որ իրեն ապաւինած էր, այնչափ ատեն անլուր եւ բարբարոսական եղանակաւ բանտարկելէն ետեւ, չէր կրնար ազատ թողուլ առանց իր անձը վտանգի մէջ դնելու: Մարիամ իր խիստ բանտարկութեան ատեն՝ Անգղիան դորդեցուց, կ'ըսէր Եղիսաբեթ մտքէն, որչափ եւս առաւել նոյնը կրնայ սաստնեցընել եթէ թագաւորական իշխանութիւնը նորէն ձեռք առնու: Կերբուստ այսպէս կը մտածէր Եղիսաբեթ, թէպէտ եւ արտաքուստ եւ գործքով այլազգ կը ցուցընէր: Որոշուած պայմանաց առ երեսս հաւանութիւն տալով, ուրիշ բան չէր մնացած, բայց եթէ Սկովտիայի մէջ Մարիամայ եւ թագաւորին կողմնակցաց հաստատութիւնը: Մարիամայ եւ թագաւորական պատգամաւորները (1571 Փետր. 11ին) Լոնտոն հասնելով, Մարիամն որն որ թագաւորին պատգամաւորաց գլուխն էր, Եղիսաբեթին առջեւ կալուինական սկիզբամբք երկայն բարակ ճառ մը խօսեցաւ (28 Փետր.) հպատակաց եւ իշխանաց մէջ եղած իրաւանց վրայ՝ ըսելով թէ աղնուականք քիչուոր կամ շատուոր եղեր են կրնան իրենց անօրէն իշխանը վար առնուլ. եւ ի վերջոյ խօսքն անով կապեց որ իրենք իրենց թագաւորին իշխանութիւնը նուազընող դաշնադրութիւն մ'ընեն. ոչ լիակատար իշխանութիւն ունին եւ ոչ ալ կրնան ունենալ (իրենց թագաւորը դեռ անչափահաս ըլլալուն համար): Եղիսաբեթ ճառին առջի մասին վտանգաւոր վարդապետութիւնը շատ ահաճութեամբ մոխի ըրաւ. իսկ երկրորդին շատ հաճութիւն ցուցընելէն ետեւ այսպէս խօսեցաւ. որովհետեւ թագաւորին պատգամաւորները լիակատար իշխանութիւն չեն կրնար ունենալ, անոր համար բան մը չենք կրնար որոշել: — Ասանկով խեղճ Սկովտիայի թագուհին աասը ամսի չափ դատարկ յոյսերով՝ պարտելէն ետեւ, աւելի խիստ բանտարկութեան դատապարտեցին:

Հաղիւ թէ պատգամաւորք իրարմէ բաժնուեցան (2. Ապրիլ), Անգղիայի խորհրդանոցը բացուելով՝ պաշտօնեայք քիչ մը յառաջ հիւսիսային դաւառաց մէջ զսպուած ապստամբութեանէն, քահանայ-

ապետական հրովարտական հրատարակութենէն, եւ քանի մը անգղիացի անուանական ինքնագրուի Անգղիայէն ելլելէն առիթ առնելով զանազան օրէնքներ առաջարկեցին, որոնց գլխաւոր նպատակն էր Մարեմայ կողմնակիցները խոնարհեցնել եւ Անգղիայի ուղղափառները հռոմէական գահին հաղորդութենէն կտրել: Աս օրէնքներէն մէկն որն որ երկու խորհրդանոցէն ալ ընդունելութիւն գտած էր եւ թագաւորական հաստատութիւն ալ առած, երկու մաս ունէր, մէկն էր «Ով որ Եղիսաբեթին կենդանութեան ատեն թագաւորութեան իրաւունք մը կը պահանջէ կամ կը պաշտպանէ ըսելով որ նոյն թագաւորութիւնն իրեն չիյնար, կամ կը յանգձնի զընցելու թէ ինքը հերետիկոս, բռնաւոր, անհաւատ եւ աթոռոյն յափշտակողն է, կ'ուրանայ որ խորհրդանոցը իշխանութիւնն չունի թագաւորութեան յաջորդութիւնն օրէնքով հաստատել, տէրութեան դէմ յանցանք գործած կ'ըլլայ եւ մահապարտ է:

Աս առթով Սեսիլ պաշտօնեան Անգղիայի յաջորդութիւնն ապահովեցնելու մտօք, ամենայն զօրութեամբ կը ջանար որ Եղիսաբեթ Անժու դքսին (կարորտ Թ. Գաղղիայի թագաւորին եղբոր) հետ ամուսնանայ, միանգամայն յուսալով որ ասով երկու հօր դրագի տէրութեանց մէջ մշտնջենաւոր խաղաղութիւն մը կը հաստատուի: Պաշտօնեայք աս ամուսնութիւնն եւ դաշնակցութիւնը կատարել տալու պնդաւ ետեւէ կ'իյնային, որչափ որ համոզուած էին որ ասանց անոր չէր կրնար Եղիսաբեթ հաստատուն կենալ մանաւանդ որ նորէն Անգղիայի մէջ Մարեմայ կողմն եղող ասորիէն անդիէն ձայներ կ'ելլէին, թէ պետեւ մինչեւ հիմայ զինքն ազատելու ձեռք զարկած փորձերը չյաջողեցան եւ դժբախտ վերջ մ'ունեցած էին: Բայց աս անգամ աս ջանքն աւելի ընդհանուր կ'երեւար, որովհետեւ ինչպէս Ռոս եպիսկոպոսը կ'ըսէ թէ, Ազգին մեծագոյն մասը կառավարութեան բռնած ճամբուն բոլորովին դէմ էր: Առջի թագուհւոյն (Մարիամ Սպանիացւոյն) ատեն ծառայութեան մէջ եղող ամէն պաշտօնեայք, տէրութեան մեծ պաշտօնեայէն սկսեալ մինչեւ գեղը մը դատաւորն աս թագուհւոյն ատեն իրենց պատիւը, համարուող կորսնցուցած էին: Եկամտուն ունեցող ամէն պաշտօններէն մերժուած, անարգ հալածմանց եւ նախատանաց ենթակայ, բնականապէս կը բաղձային որ կառավարութեան մէջ փոփոխութիւն մ'ըլլայ կամ նոր իշխան մը յաջորդէ: Աղքատութեան մէջ ինկած աղնուական գերդաստանաց երիտասարդները չուզէին իրենց ապրուստն աշխատութեամբ վաստակել, եւ քաղաքական կամ զինուորական պաշտօնի մէջ մտնել չկրնալով, յեղափոխութիւնը խաղ մը կը համարէին, որուն մէջ բան մը կորսնցնելու չէին վախնար իսկ բան մը վաստակելու միշտ յոյս ունէին: Սկիզբիցի թագուհւոյն բարեկամք անոր դժբախտ վիճակին վրայ ցաւակցելով եւ անոր իրաւանց պաշտպան կենալով՝ այն պաշտօնեաներն՝ որոնք որ իսկզբանէ Մարեմայ մահուայի թշնամի էին՝ վար առնելու կը ջանային: Ուղղափառաց երեւելի գերդաստանք անտեսելով որ կրօնից անհամարժեք օրէնքներէն շատ կը տանջուին լաւագոյն կը համարէին խղճի մտաց աղատութիւնը պաշտպանելու համար իրենց կեանքն եւ ինչքը զոհել քան եթէ զանոնք իրենց թագուհիէն յափշտակուած տեսնել եւ իրենց օրերը բանտի մէջ անցընել: Ասոնք ամէն ալ առաջնորդի մը կը սպասէին: Իրենց բոլոր յոյսը Նորֆոլք դքսին վրայ դարձուցած էին, որն որ գեռ բանտի մէջն էր. դրսի

տէրութիւններէն ալ օգնութիւն խնդրեցին եւ դրախտորաբար Սպանիայի դեսպանին, դիմեցին որն որ Անգղիայի գործակալաց պէս ամէն տեղ ապստամբաց ոգիները կը գրգռէր:

Դժբախտութեամբ Պայլի անունով Մարեմայ ծառաներէն մէկը Տաուր քաղքին մէջ բռնուեցաւ. ասիկայ Պրիւսսիէն կու գար եւ քովը նամակաց կապոց մ'ունէր (571. Ապր.): Աս նամակաց մէջ թուանշաններով գրուած քանի մը թղթեր կային, բայց յառաջ քան ասոնք խորհրդականաց ժողովոյն առջեւ հանելը, Ռոս եպիսկոպոսը ճարպկութեամբ մը զանոնք մէջ տեղէն վերցուց եւ անոնց տեղն աննշան թղթեր խօսեց: Պայլի տանջանարանին վրայ խոստովանեցաւ որ նոյն նամակները Ռուսոյֆի անուն Խալաքիէ մը բնդունած էր, որն որ ատենսք Լոնտոնի մէջ սեղանաւոր էր. նոյն նամակաց մէջ Ալպա դուքսն Անգղիայի վրայ յարձակում մ'ընելու հաւանութիւն կու տար: Աս բանս բաւական եղաւ պաշտօնէից կասկածը գրգռել, բայց դեռ դաւաճանութեան թելը չէին գտած:

(Գոստոսի մէջ Պրաւն անունով մէկը մատնութիւն ընելով խորհրդականաց ժողովոյն առջեւ քսակ մը ստակ բերաւ զորն որ չիկֆրա՝ Նորֆոլք դքսին քարտուղարին ձեռքէն ընդունած էր՝ որպէսզի Պանիսթիւն անունով նոյն դքսին տնտեսին ձեռքը յանձնէ: Նոյն քսակին մէջ նամակ մ'ալ գտնուեցաւ, ուսկից իմացուեցաւ որ աս ստակը Հերիս կոմսին համար էր, որն որ Սկոտլանդի թագուհւոյն գործակալն էր: Ասոր վրայ շատ անձինք բռնուելով բանտ դրուեցան: Ռոս եպիսկոպոսն ալ բռնուողներէն մէկն էր, որն որ տանջանարանի վրայ պաշտօնէից ուղածը խոստովանեցաւ:

Եղած բնութիւններէն երեւան ելաւ որ զՄարիամ աղատելու համար զանազան խորհուրդներ մտածուած էին. Մարիամ ամէն անգամ Նորֆոլք դքսին խորհուրդ կը հարցնէր եւ կ'ընդունէր. բռնուած ստակը Գաղղիայի դեսպանին էր, զորն որ նոյն դեսպանը Նորֆոլք դքսին յանձնած էր որ Մարեմայ տայ: Դքսին զիստուր յանցանքներէն մէկը սեպուեցաւ զՌուսոյֆին՝ Ալպա դքսին, Սպանիայի թագաւորին եւ Քահանայապետին խրկելը: Աս ստոյգ է որ նոյն տիրապետներն իրենց ծառայութիւնը շատոնց Մարեմայ մատուցած էին, բայց Մարիամ նոյն ատենն Եղիսաբեթին հետ բանակցութեան մէջ ըլլալով, սպասեց մինչեւ որ բան մը որոշուի, եւ երբոր տեսաւ թէ Եղիսաբեթին արգարագնացութեան վրայ ամենեւին յոյս չկայ եւ քաղաքական խռովութեամբ վրդոված Գաղղիայէն օգնութիւն մը չիկրնար ընդունիլ, Ռուսոյֆին իբրեւ իր դեսպանին ձեռք օտար տէրութեանց հետ կը խօսակցէր. Նորֆոլք ալ աս բանիս հաւանութիւն տուած եւ աւելի կարգի դրած էր:

Երբոր վերջիշեալ դաւաճանութեան յայտնուելէն պատճառած երկիւղը փարատեցաւ, պաշտօնեայք որոշեցին որ դաւաճանաց դէմ օրինաց ամենայն խստութիւնն ի գործ դնեն: Պատժուողներուն մէջ առջինը Նորֆոլք դուքսն եղաւ: Դքսին Մարեմայ հետ ամուսնանալու յարատեւութիւնն, Եղիսաբեթին նախանձոտութիւնն եւ կատաղութիւնը վերջի աստիճանի հասցուց. նոյն իսկ պաշտօնեայք ալ կը բաղձային որ մեռնի, որպէսզի Մարեմայ ուրիշ կողմնակիցը ալ խրատուին եւ զգուշանան: Եղիսաբեթ 26 ատենակալներէն մասնաւոր ժողովքի մը յանձնեց որ Նորֆոլքին դատաստանը քննեն (14 Յունուար 1572): Ասոնք Ուէսթմինսթեր ժողովելով

գրքսին վրայ հետեւեալ յանցանքները գրին, ըսելով որ իր թագուհւոյն կենաց դաւաճանութիւն նիւթած եւ Սկովտիայի թագուհւոյն հետ ամուսնանալ ուղած է, գիտնալով որ անիկայ Անգղիայի գահին իրաւունքները կը պահանջէ եւ Եղիսաբեթին ալ թշնամին է. Ռուտովֆին ձեռք օտար տէրութիւնները գրգռած է Անգղիայի դէմ արշաւանք մ'ընելու եւ Եղիսաբեթին դէմ ապստամբ Անգղիացւոց եւ Սկովտացւոց՝ որոնք անոր թշնամի են, ստրկով օգնութիւն ըրած է: Գուքսն աս երեք ամբաստանութեանց յաջորդ պատասխանը տուաւ. Նախ, ըսաւ, կ'ուզէի իմանալ որ արդեօք Մարեմայ հետ ամուսնանալն ի՞նչ քրէական յանցանք յառաջ կը բերէ. թէ որ յանցանք մը կայ, ան կրնայ ըլլալ որ այնպիսեց մը հետ ամուսնանալ կ'ուզեմ, որն որ ըստ ձեզ Անգղիայի թագուհւոյ անուն կը կրէ: Բայց աս ալ ստոյգ չէ, որովհետեւ քանի որ Մարիամ ինքն իշխան տիրել սկսած է, նոյն պատուանունը բնաւ վրան առած չէ, եւ անկից ալ բոլորովին հրաժարիլ պատրաստ է, թէ որ անորդին Եղիսաբեթ զինքն իր յաջորդ ընդունի: Երկրորդ, Ռուտովֆին հետ միայն մէկ անգամ խօսեցայ, անոր առաքելութեան պատճառն ալ պարզ Մարեմայ Սկովտիացի հաւատարիմ հպատակաց օգնութիւն գտնելուն համար է: Երրորդ, Անգղիայի ապստամբաց երբեք ստակ խրկած չեմ, եւ թէ որ իմ ծառաներէս մէկուն յանձնած եմ որ գրամից գումար մը Հերրիս ատենակալին խրկէ, անկից ի՞նչ կը հետեւի: Հերրիս Մարեմայ հաւատարիմ ծառաներէն մէկն է, եւ Մարիամ Եղիսաբեթին ծանօթ դաշնակից է: Նորֆոլք ասոնք արձակ համարձակ եւ արիական հաստատութեամբ խօսեցաւ:

Եւ դատաստանիս պատմութիւնը կը ցուցնէ որ որչափ դժուարին բան է եղեր նոյն ատեն Անգղիայի մէջ բանտարկեալ մարդու մը դատապարտութենէն պրծիլ, մանաւանդ երբոր նոյն իսկ կառավարութիւնն իրեն դատախազ կ'ըլլար: Նորֆոլք դուքսը տասնեւութը շաբաթէ ի վեր Թաուէր խիստ բանտարկուած կը կենար ուր բարեկամաց հետ տեսնուելու ամենեւին հրաման չուէր: Արան ըլլալու քննութիւնն առջի իրիկուննէ իրեն իմացուցին, իսկ ամբաստանութիւնները՝ դատաստան կտրուելու օրը: Քովը փաստաբան մը առնուլ թող չտուին, որուն խորհրդովը կրնար գէթ կառավարութեան փաստաբանաց սովորութենէն զգուշանալ: Ասոնք պատրաստ թղթերով եւ յիշատակարաններով զիմացն կ'ան, իսկ ինքն առանց պատրաստուելու անոնց հարցմանց եւ քննութեանց՝ երբ տարուան մէջ եղած խօսակցութեանց եւ գործոց վրայ եւ ան ալ ամենայն ամենափոքր պարագաներով պատմուած բաներուն պէտք էր պատասխան տալ: Իրեն գէմ՝ բերուած ապացոյցները բռնուած նամակներն եւ տանջանարանի վրայ կենալն աղատելու յուսով ուրիշներուն խոստովանութիւններն էին: Երբոր դուքսն աս իրեն գէմ՝ բերուածները մերժելով բողոք կ'ընէր, անոնք պատասխան կու տային որ իր պարզ օրանալն անոնց երգմամբ հաստատածին չիկրնար հաւատարիլ: Ասոր վրայ դուքսը պահանջեց որ Եղիսաբեթ զանաւոր, բայց պաշտօնաւոր աս պահանջման փախուստ տալով այսպէս ըսին. Նոյն օրէնքը խիստ եւ փնտրակար ըլլալով վերցուած է: Գառաւորը ժամ մը խորհուրդ ընելէն ետեւ, զգուքսն իբրեւ պարտաւոր դատապարտեցին: Երբոր աս ըրին, դուքսը հաստատուն ձայնիւ եւ աներկիւղ դարձաւ

դատաւորներուն եւ աս խօսքերս ղուցեց: «Տեաք իմ, ձեր կորած դատաստանը մասնաւոր դատաստան մըն է, բայց ես իմ թագուհւոյս հաւատարիմ հպատակ կը մեռնիմ: Չեմ աղաչեր որ իմ կենացս համար բարեխօս ըլլաք. դուք զիս ձեր մէջէն մերժած էք, սակայն ես կը յուսամ որ շուտով զիս ուրիշ լաւագոյն ընկերութեան մը մէջ կը գտնեմ: Թագուհիէն միայն աս կը խնդրեմ որ իմ որբ տղոցս հոգ տանի եւ պարտքերս հատուցանել տայ: Աստուած գիտէ որ ինչ բարի գիտաւորութիւններ ունէի անոր եւ իմ հայրենեացս վրայ. այսու ամենայնիւ ասանկ բաներ վրաս յանցանք կը գրուին: Տեաք իմ ողջ լերուք:

Դուքսը բանտի մէջ խոստովանեցաւ որ իր թագուհւոյն պարտաւոր հնազանդութիւն չէ ըրած, բայց միանգամայն կը պնդէր որ անոր գէմ մատնուած թեան խորհուրդ երբեք ունեցած չէ: Եղիսաբեթ փետրուար 10ին դատապարտութեան վճռոյն ստորագրեց, բայց երկրորդ օրը նորէն կու առաւ: Անգլիական Սենիլ թագուհւոյն անշուք դրաւ ան բազմահար փտանգներն, որոնք դքսին աղատելէն կրնային հետեւիլ. քարոզիչք՝ յանուն Անգղիական ազգին կը պողային որ վրէժ հանուի ան մարդէն, որն որ զերենք գերի կ'ուզէր ընել եւ իրենց կրօնը կործանել կը ջանար: Եղիսաբեթ երկու ամսի չափ աստամ սուլթեան մէջ կենալէն ետեւ Ապրիլի 9ին նորէն ստորագրեց, բայց խղճի անհանգարտութենէն քունը չտանելով, նոյն գիշերը ժամը երկուքին նորէն ետ առաւ:

Պաշտօնեայք կը բաղձային որ Նորֆոլքին մահը ուրիշ աւելի պատուական զոհ մը պատրաստութիւն մը ըլլայ, անոր համար Եղիսաբեթին կ'ըսէին որ տապալը չարութեան արմատին վրայ գնելու է, որովհետեւ քանի որ Սկովտիայի թագուհին գերեզմանի մէջ չէ, ոչ իր կենալն եւ ոչ ալ Անգղիան ապահով կրնայ ըլլալ: Եղիսաբեթ աս խօսքերս ամեն անգամուն տհաճութեամբ մօիկ ընելու երես կ'ընէր, եւ կ'ըսէր, ինչպէս կրնամ ան թուշուր մեռցնել որն որ ուրուրին մագիլներէն փախչելով իմ ոտից տակ պաշտպանութիւն խնդրած է:

Ա երկուսէս Սենիլն չարութեամբ թէ վերին եւ թէ ստորին սենեակները թագուհւոյն աղբիւսագիր մը տուին, որուն մէջ դքսին եւ Մարեմայ մահը կը խնդրէին, ըսելով թէ անոնց կենալը թագուհւոյն կենաց հետ չիկրնար միաբանիլ: Եղիսաբեթ անոնց արաւունջը դադարեցնելու համար աստ եւ այժմ իրենց խնդրոյն մէկ մասը կատարեց Նորֆոլք դուքսը պաշտօնէից կատաղութեան զոհ ընելով: Երրորդ անգամ վճռոյն ստորագրեց եւ դուքսը Յունիսի 2ին դահճին ձեռք հոգին հանեց հինգ ամիս կենաց եւ մահացաւ, յուսոյ եւ երկիւղի մէջ տառապելէն ետեւ:

Դքսին մահուանէն ետեւ պաշտօնէից զլսաւոր ջանքն եղաւ Սկովտիայի թագուհին ալ մեռցնել: Թէ վերին եւ թէ ստորին սենեակաց անգամները միաբանելու համար զանազան գրուածներ հրատարակուեցան որոնք աս վախճանիս կրնային ծառայել: Պաշտօնանին զօրովագիրը, ստացող նամակաց տպագրութիւնը, քանի մը աստուածաբանից աստուածաշունչ գրքէն հանած վկայութիւններով տետրակներն որոնց մէջ կը ցուցնէին որ Սկովտիայի թագուհին մեռցնելը չէ թէ միայն պարտք եւ արդարութիւն է, այլ նաեւ Եղիսաբեթին պատիւն եւ ապահովութիւնն աղատելու միակ միջոց է: Երկու սենեակք պաշտօնէից գրգռելով զՄարիամ դատապարտելու առաջարկութիւն ըրին, այսինքն առանց անոր վրայ

Հարցափորձ եւ կատարեալ քննութիւն ընելու, միայն ապացոյցները բաւական պատճառ համարելով զինքը դատապարտել: Աս տեսակ դատապարտութեան օրէնքը հազիւ բիրտ բարբարոս աղբի մը մէջ կը գտնուի: Եղիսաբեթ աս օրինաց գործածութիւնն արգելեց, բայց խորհրդանոցը չհնազանդեցաւ: Եղիսաբեթ երկրորդ անգամ ալ արգելելէն ետեւ Սեւիլ ուրիշ բան մը մտածեց, զորն որ խորհրդանոցն ընդունեցաւ, այսինքն զՄարիամ՝ Անգղիայի աթոռը ժառանգելու անընդունակ հրատարակել: Թագուհին բացարձակապէս արգելեց որ եւ ոչ մէկ եղանակաւ մը ժառանգութեան խնդրոյն մէջ խառնուին, բայց երբոր տեսաւ թէ Սեւիլին գործունէութեամբ նոյն առաջարկութիւնն երկու սենեակներէն ալ ընդունելի եղաւ, խորհրդանոցին նիստերը դադարեցուց: Եղիսաբեթ խորհրդանոցը փակելէն ետեւ քանի մը հոգի գործակալ ընտրեց որ Մարեմայ առջեւ տըրուանք ընեն՝ ըսելով որ նոյն դաւաճանութեան մէջ ինքն ալ մասնակից եղած է: Մարիամ նոյն բանին նկատմամբ պատասխան տուաւ, որ Նորֆոլք դքսին հետ ամուսնանալուն հաւանութիւն տալով, Եղիսաբեթին դէմ թշնամական դիտաւորութիւն մը չունէի, իսկ Ռուտլֆին ձեռք ըրած թղթակցութեամբս ուրիշ վախճան չունէի, բայց եթէ դրամական գործքերս հոգալ եւ օտար տէրութիւններէն օգնութիւն խնդրել թէ ինձի եւ թէ Սկոտլանդի հաւատարիմ հպատակաց համար:

Մորթէ կոմսին մահուամբ Սկոտլանդի մէջ խաղաղութիւնը չհաստատուեցաւ, եւ երկու կողմնակցութիւնը հաւասար անգթութեամբ իրար կը ջարդէին, մինչեւ որ Եղիսաբեթին միջնորդութեամբ քիչ մը ատենուան համար զինադադար եղաւ, որն որ երկու կողմանէն ալ ճիշդ չպահուեցաւ: Իսկ երբ որ զինադադարը լմնացաւ Լինոքս խնամակալը կամ Սկոտլանդի կառավարը Տէնպարթըն բերդն առնուելու զեց, որն որ թագուհւոյն ամենէն զօրաւոր տեղն էր: Աս բերդս ընդարձակ դաշտի մը մէջ եղող բարձր եւ գրեթէ անմատոյց ժայռի մը վրայ շինուած էր եւ նոյն ժամանակուան գաղափարին համաձայն անառիկ կը համարուէր: Եւ որովհետեւ նոյն բերդը Բլէյտ գետին վրայ կը տիրէր, որուն վրայէն զՄարիամ աղաթելու համար օտար զօրք անցնելու շատ յարմար էր, անոր համար Լինոքս նոյն բերդին վրայ աչքը դարձուցած էր: Նոյն բերդին մէջ պահանորդ զինուորներէն մէկը անպիտան վարմունք ունենալուն համար նոյն տեղէն վերնտուեցաւ. ասիկայ ռս պահելով խնամակալին առաջարկեց որ բերդն առնելու ծամբան կը սորվեցընէ եւ յարձակման առնելու առջի զինուորներէն մէկն ինքը կ'ըլլայ: Խնամակալն առանց ձայն հանելու անմիջապէս պատրաստութիւններ տեսնելու սկսաւ, եւ յարձակման ատեն վեր ելելու հարկաւոր եղած սանդուղներ շինել տուաւ. եւ դէպ ի բերդ տանող ամէն ծամբաններն ալ բռնեց որ չըլլայ թէ մէկը իր խորհուրդը մատնէ: Իրիկուն մը Բրաուֆըրտ Կլէսկոյ քաղքէն ելաւ՝ փոքր բայց ընտիր գնդով մը կէս գիշերուան մօտ ժայռին ստորոտը հասաւ (2 փետ. 1573): Լուսինն անընդամեջ էր, երկինքն ալ որ մինչեւ նոյն ատեն պաղպաղուն եւ ջինջ էր մէկէն թանձրամած ամպերով ծածկուեցաւ: Պաշարողներն մանաւանդ ան կողմանէ վեր ելել սկսան ուր որ ժայռը խիստ բարձր էր եւ ասոր համար ալ քիչ պահապան կար: Հաղիւ թէ առջի սանդուղը գնելով վեր ելելու սկսած էին, մէկէն ի մէկ ծանրութեան նոյն սանդուղը կտրուեցաւ ինկաւ, սակայն նոյն դժբախտութեամբ ոչ

որ վնասուեցաւ կամ շառաչիւնէն պահապաններն արթնցան: Առաջնորդն եւ Բրաուֆըրտ ժայռին առնաբարձր տեղն ելելով սանդուղը ժայռերուն ճեղքերուն մէջէն բուսած արմատոց կապեցին: Մեծաւ դժուարութեամբ ամէնէն ալ նոյն տեղն եկան հասան. երկրորդ անգամ սանդուղները կապեցին եւ հաստատեցին եւ վեր ելելու սկսան. բայց աս անգամ ալ իրենց առջեւ անակրնկալ դիպուած մը ելաւ: Վեր ելելու ատեն զինուորներէն մէկը կաթուածէն զարնուելով սանդուղին վրայ փաթթուեցաւ ու մեռաւ: Անոր վրայէն անցնիլ անկարելի էր, զինքը վար նետել անգթութիւն էր եւ անտարակոյս այնչափ բարձր տեղէն ինչալու բռնիւնը պահապանները կրնար արթնցընել: Բրաուֆըրտ անմիջապէս հրաման տուաւ որ մեռեալը սանդուղին վրայ կապեն եւ անոր մարմնոյն վրայէն կոխեն վեր ելն: Արդէն լուսընկալու սկսած էր եւ իրենք դեռ կէս ծամբան չէին ըրած, բայց այնչափ դժուարութեանց յաղթելէն ետեւ ասոր ալ յաղթեցին: Պահանջներէն մէկը պատուարին վրայ ելող մը տեսնելով՝ յառաջ քան գլուխը կտրուելը ժամանակ ունեցաւ ձայն տալու բերդին մէջ եղող ներուն, որոնք կիսամերկ եւ անզէն անկողնէն վեր ցատկելով՝ փոխանակ դէմ դնելու՝ փախչելու սկսան: Զարձակողք պոռալով եւ գոչելով կատաղաբար առնեց վրայ վաղեցին եւ բերդին թնդանօթները փախչողներուն վրայ շիտկեցին ու մեծ ջարդ ըրին: Քլէմինկ կոմսը բերդին հրամանատարը միայնակ նստաւ կող մը փախաւ, իսկ Քլէմինկ տիկինը, վերաք հաղղիայի դեսպանը եւ Հեմիլթըն Ս. Անդրեայ արքեպիսկոպոսը գերի ինկան: Խնամակալը բերդն առնելէն ետեւ, Ս. Անդրեայ արքեպիսկոպոսը կախուելու դատապարտեց առանց անոր վրայ դատաստանական քննութիւն մ'ընելու: Սկոտլանդի պատմագիրները կը հաստատեն որ ասիկայ դաճի ձեռք մեռնող առջի Եպիսկոպոսն է:

Տէնպարթըն բերդին կորուստն եւ թագաւորականաց՝ անմեղ արքեպիսկոպոսին վրայ ըրած նախատական եւ անգութ գործքը, զՄարիամնանները վերջի աստիճանի կատաղութեան եւ վրէժխնդրական ոգւով լեցուց: Նոյն իսկ տղաք փողոցաց մէջ քարերով, դանակներով եւ կամ գաւազաններով իրարու հետ կը կռուէին, ոմանք թագաւորին եւ ոմանք թագուհւոյն կողմը բռնելով: Երկու անհաշտ կողմնակցութիւնը իրար տկարացընելու մօտ՝ թագուհւոյն կողմնակիցք Էտինպուրկ, իսկ թագաւորականք Սթիրլինկ քաղաքը խորհրդանոց ժողովեցին: Քիրքալտի զինադադարի ատեն իր զօրքերը շաղկունելով նոյն քաղաքային դժուարութեանց վերջ մը տալու համար մտածեց որ Սթիրլինկ քաղաքը յարձակմամբ առնու եւ թագաւորին կողմը բոլորովին ցրուէ: Աս խորհուրդը թէ որ ինքն անձամբ կատարէր, անտարակոյս կը յաջողէր եւ Սկոտլանդի մէջ խաղաղութիւնը նորէն կը հաստատուէր, բայց իր քովինները զինքը համոզուցին որ փուճ տեղ ինքզինքն վտանգի մէջ չընէ, ուստի 400 հոգի պատրաստելով նոյն վտանգաւոր գործքը Քլեմինկսթրին, Բլաք Հեմիլթընին եւ Սքոթ Պէօքլուին կոմսից յանձնեց: Ասոնք Էտինպուրկէն ելելու ատեն իրենց դիտաւորութիւնը չիմացընելու համար՝ դէպ ի հարաւ դարկին, սակայն վերջէն անմիջապէս ալ զարնելով եւ ոտանաւոր զօրաց ալ ձի գտնելով՝ շիտակ դէպ ի Սթիրլինկ վաղեցին: Առաւուռաց ժամը չորսին հոն հասան եւ պարտապաշտ վրայ պահանջորդ չգտնելով առանց դիմադարձութեան քաղաքը մտան եւ թագաւորին գլխաւոր կողմնակիցները բռնեցին, միայն Մորթըն կոմսը

սաստիկ քաջութեամբ իր տունը պաշտպանեց եւ երբոր տունը կրակ առաւ ստիպուեցաւ անձնատուր ըլլալ: Մար կոմսը Սթիրլինկ ամրոցին հրամանատարը, քաղքին մէջ եղած աղմուկն իմանալով իր քիչուոր զինուորներով միատեղ քաղաքն ինչաւ եւ յարձակողաց վրայ սաստիկ կրակ ընել տուաւ: Քիրքալտին զօրաց մեծ մասը հասարակ կամ ուսմիկ մարդիկներէ կազմուած ըլլալով, քաղքին մէջ ցրուած աւարառութիւն կ'ընէին, եւ քիչ մը կանոնաւոր զօրք եւ քանի մը պաշտօնակալք մնացած էին բռնուած թագաւորականները պահելու համար: Թագուհւոյն կողմնակիցք երբոր տեսան որ թագաւորականք զօրացան, լինոքս կառավարը (որն որ բռնուածներուն մէջն էր) «Արքեպիսկոպոսը յիշէ», ըսելով, առանց խնայելու զարկին մեղացիցին, իսկ մէկալ գերիներն ալատ թող տալու ստիպուելով եւ քաջուեցան եւ Էտինպուրկին մէջ փակուեցան: Պիտր Լարոն-Սալոն:

ԱՅՔԱՐԶԱԳՐԱՅԻՆ

Բարձր լերանց վրայ ելլելու զուարճութեանց եւ անոնց հետ կապուած դժուարութեանց, աշխատութեանց եւ վտանգաց վրայ: Եւրոպայի քանի մը բարձր լերանց վրայ դեռ նոր ժամանակներս ելլողներ եղան: — Մոնպլան, Մոն Փերտիւ, Ալքքներ, Օրթէր, Արարատ եւ Ատամս Փիք լերանց վրայ ելլելու ստորադրութիւնը:

Մոն Փերտիւ:

Պիւռնեան լերանց վրայ ճանապարհորդութիւնները մեծ դժուարութիւններով եւ վտանգներով կապուած են, եւ երկայն ատեն միայն անկախներ միակ բնականիններն էին, որոնք Պիւռնեան շղթային աս կամ ան սարին այցելութիւնը բրած են: Ասոր ամենաբարձր սարերն են Մոն Փերտիւ, Վինեմուլ եւ ուրիշ քանի մը լեռներ որոնք անմատչելի կը համարուէին: Չիւնապատգաւտրու մէջէն, խորունկ անդունդներով եւ յաղթ սառնածութեամբ անջրպետուած, սառուցէ բուրգերով եւ եղջիւրներով զարդարուած ամէն կողմանէ երբեմն 400 մինչեւ 600 ոտք բարձր առէփ ժայռէ պատուարներով պատած՝ Մոն Փերտիւ բարձրագլուկ կը խորխորայ: Սարակոսայէն եւ Թուլուղէն եւ ուրիշ բարձունքներէն շատ մօտէն կ'երևայ, բայց քիչ մը խոր տեղերէն աչաց անտես է: Ռամոն տը Գորպոնիէր եւ Փիքոյ տը Լափէյրուզ Մոն Փերտիւ լերան սարը ելլելու առջի փորձին տեսն ստիպուեցան իրենք զիրենք բախտին թող տալ եւ անցնիլ զարհուրելի տեղերէն ու սառնապատ անապատներէն ու բնապատապարելու տեղ մը չգտան, եւ ուր ոչ որսորդներն եւ ոչ հովիւները յանդգնեցան ոտք կոխել:

1799ին իրենց բրած ճանապարհորդութիւններն անպտուղ մնացին: Ռամոն եւ իր ճանապարհորդակիցն իրենց աշակերտաց եւ քանի մը յանդուգն լեռնաբնակաց ընկերակցութեամբ երեք ժամ մեծ աշխատութեամբ եւ կենաց վտանգաւ ձիւնապատ զառ ի վեր տեղերէն անցնելէն ետեւ կողի մ'առջեւ ելան զորն որ կարծեցին որ Մոն Փերտիւյին գագաթան առջի բարձրաւանդակն է: Յառաջ երթան անկարելի էր, մեծ երկայնաձեւ լեռ մը որն որ գրեթէ 900 ոտք լայն, սառած եւ երեք ոտք խո-

րութեամբ ձեւմբ ծածկուած էր, եւ մէկ փառաւոր սառնածով մը զիրենք գագաթէն կը բաժնէր: Մէկալ կողմանէ անմատոյց ժայռից տողան մը անկարելի կ'ընէր յառաջ երթալը: Հարկ էր որ իրենց ձեռնարկութիւնը ձգեն, թէպէտ եւ ցաւով կը տեսնէին որ գագաթին հեռաւորութիւնն իրենցմէ շատ մեծ չէ: Նոյն տարին երկրորդ բրած փորձն ալ երջանիկ ելք մը չունեցաւ, թէպէտեւ Ռամոն սառնածովը ձիւնեղէն ծածկութէն մերկացած գտաւ, ինչու որ արեւը նոյնը հալեցուցած էր, ի վերայ այսր ամենայնի յառաջ երթան անկարելի կամ վտանգաւոր գտաւ, որովհետեւ ամէն մէկ քայլափոխին համար հարկ էր ոտից կռուանի համար սառուցի մէջ սաստիճաններ փորել:

Աս անյաջող ելք ունեցող փորձերէն Ռամոն զարհուրեցաւ: Քանի մը տարիէն ետեւ սկսաւ նորէն պատարասութիւններ տեսնել: Լերան արեւելեան կողը քիչ մը յոյս կու տար. հոս տեղս մեր երկրախօսը Նիսքըն բարձր կիրճը կը ծանշնար եւ գիտէր որ յանդուգն լեռնականք երբեմն անոր այցելութեան կ'ելլէին: Աս կիրճէն Ռամոն համարեցաւ որ գագաթին վրայ մագլելով ելլելու աւելի գիւրին պիտի ըլլայ, եւ թաղրելով որ մէջ տեղի անջրպետը՝ զորն որ չէր տեսնէր անյաղթելի արգելք մը գիմայը չհանէ: Երկու ապահով առաջնորդ յառաջունէ խրկեց որ ան կասկածելի անջրպետը քննեն զննեն: Ռամոն չորս օր ետքն անոնց ետեւէն գնաց եւ Օգոստոսի 8ին 1802ին չխաբուած՝ Մոն Փերտիւյին վրայ տանող ճշմարիտ ճանապարհը գտաւ: Փինէտ կիրճին վրայ՝ որն որ Մեծ Բեռնարդոսի կիրճէն 300 ոտք աւելի բարձր է, մեր ճանապարհորդներն առջի գիւրերը բայց օդի մէջ անցուցին, Մոն Փերտիւ իրենց գլխուն վրայ կը տատանէր, իսկ իրենց ոտից տակ անյատակ անդունդ մըն էր: Երկրորդ օրը հարկ էր գետակէ մը անցնիլ որն որ վերը յիշուած լեռն կ'ելլէր եւ պէսպէս ջրվեժներու բաժնուած էր. ջրին խորութիւնն եւ արագութիւնը իրենց շատ բան կրել տուին: Մինչեւ մեղի ծանօթ Նիսքըն կիրճը մեր ճանապարհորդները առէփ կողերու վրայ ելլելով շատ կռուեցան, եւ անկից դէպ ի արեւմուտք լերան դարատափ վերջին տեղերը կ'երևային: Մէկէն եւ մեծ յանդգնութեամբ աս տեղն ալ մագլելով ելան: Աս չորս կամ հինգ դարատափներուն կամ բարձրաւանդակներուն վրայ որոնք իրար կը յաջորդեն եւ ըստ մասին մշտնջենաւոր ձեւմբ եւ ըստ մասին ժայռից կտորուանքներով ու քարերով ծածկուած են, վեր ելլելը շատ աշխատալի է: Ամենէն վերին բարձրաւանդակն՝ որն որ հարգ եւ սառնածովու կից է՝ լերան սարը չորս կողմը առած է. հոս վերջի վեմերը կ'երեւան: Սառնածովէն անցնիլ թէ աշխատալի եւ թէ վտանգաւոր էր, բայց լերան գագաթին իրենց աչաց առջեւն էր որն որ բլծացած կոնի ձեւով՝ մաքուր եւ աչքը չլացընող փայլունութեամբ ձեան վերարկուաւ ծածկուած է: Ռամոն երկու ամբողջ ժամ Պիւռնեան շղթային ամենաբարձր սարին վրայ կենալու բարեբախտութիւն ունեցաւ, աս սարը 10.310 ոտք ծովու երեսէն բարձր է: Խիստ հով մը հոս կը տիրէր եւ ցուրտը գիմանալու բան չէր:

անանկ որ Ռաման իր փորձերը հաղիւ կրցաւ ընել լմնա-
յրնել։
Պէտք է շարունակուի։

Վ Ի Ջ Ա Մ Ե Բ Ե Բ Ե Կ Ա Ն

Ռուսաստանի միջին ու ամառը։

Ռուսաստանի 401,536 քառակուսի մղոն՝ (այս ինքն՝ բոլոր Եւրոպայի կրկին մեծութենէ աւելի) ընդար-
ձակութեամբ տարածուած երկրին մեծագոյն մասը բա-
րեխառն գոտւոյն տակ կ'իյնայ։ Արդ յայտնի է՝ որ այս-
չափ ընդարձակութեամբ հիւսիսէն դէպ ի հարաւ ու ա-
րեւմուտքէն դէպ արեւելք տարածուած երկրի մը մէջ
ցրտութեան ու ջերմութեան նկատմամբ շատ մեծ այլեւ-
այլութիւն կամ հեռաւորութիւն կ'ըլլայ։ Նախ առա-
ջին՝ աշխարհագրական երկայնութեան կողմանէ նկա-
տելով՝ իր արեւմտեան ու արեւելեան մասերուն կամ նա-
հանգներուն մէջ մեծ այլեւայլութիւն կը գտնենք, որով-
հետեւ արեւմտեան նահանգները մի եւ նոյն աշխարհա-
գրական լայնութեան աստիճանի տակ արեւելեան նա-
հանգներէն աւելի տաք կ'ըլլան։ Ինչպէս, Խաղան՝ որնոր
Ֆինլանդիայի Ապոյ քաղքէն միայն իբր հինգ (լայնու-
թեան) աստիճանով աւելի դէպ ի հարաւ՝ բայց անկից
27 (երկայնութեան) աստիճանով՝ կամ 216 մղոնով դէպ
արեւելք կ'իյնայ, անկից նուազ ամառնային տաքութիւն
ու աւելի սառնոյթի ձմեռ ունի։ Այսպէս սրճափ որ դէպ
արեւելք յառաջ կ'երթըցուի՝ ձմեռուան ու ամառուան
մէջ այնչափ աւելի մեծ տարբերութիւն կը տեսնուի, կամ
թէ ըսենք՝ մի եւ նոյն քաղքին մէջ՝ վերջին աստիճանի
ցրտութեան ու վերջին աստիճանի ջերմութեան իրարմէ
ունեցած տարբերութիւնը շատ մեծ կ'ըլլայ։ Միակերպի
աւելի եւս դէպ արեւելք ըլլող տեղերուն մէջ ցրտութեան
աստիճաններն երբեմն այնչափ շատ կ'ըլլան՝ որ անհաւա-
տալի բան մը կ'երեւայ։ Ինչպէս, Արեւելեան Միակերպի
Ներչնիսք քաղքին մէջ՝ (որն որ հոնաեղաց Իրգուցք
քաղքին արեւելեան դին ու անկից 115 մղոն հեռու է
եւ միանգամայն Գերմանիայի Լիբիսդա քաղքին հետ մի
եւ նոյն [51] լայնութեան աստիճանին տակ կ'իյնայ,) 1798 տարւոյն վերջերը ջերմաչափին մէջի սնդիկը մինչեւ
55 աստիճան ցրտութեան իջաւ։ Ասկից աւելի զարհա-
րելի է ցուրտը նոյն Արեւելեան Միակերպի Ենիսեյիսք
քաղքին մէջ, որն որ 58 ու կէս աստիճանի հիւսիսային
լայնութեան տակ կ'իյնայ, կը պատմուի՝ որ հոս յամի
1735ին՝ 70 աստիճան ցրտութեան եղած ըլլայ։ Ասոր
հակառակը՝ առ նահանգներուն մէջ կարծառեւ ամա-
ռուան տաքութիւնն ալ արտաքոյ կարգի սառնոյթի կ'ըլլայ-
ինչպէս, Իրգուցք նահանգին Վերինէյ-Ռատինսք քաղ-
քին մէջ յամի 1824ին՝ Յուլիսի 10ին՝ շուք ըլլող տե-
ղերը 33 աստիճան տաքութեան եղած է. ուր որ նախըն-
թաց ձմեռուան մէջ 33 աստիճան ցրտութեան եղած էր։
Ռուսաստանի հարաւային կամ տաք մասին մէջ կ'իյնան
չէ թէ միայն Ասիական երկիրները, որոնք գրեթէ հիւ-
սիսային լայնութեան մինչեւ 38 աստիճանը դէպ ի հա-
րաւ կը տարածին, հապա նաեւ Պետարապիա, Բոսորիա,

Ռաբանիա, Տաւրիա, Խորմ, Տոնեան Խաղաներուն եր-
կիրն ու Աթաերիան։ Աս տեղերուն ամառը երկարատեւ է
եւ այլ եւ այլ գետիններուն բնական հանգամանայ հա-
մեմատ (ուսկից տեղոյ մը ցրտութեան ու տաքութեան
չափը մասնաւորապէս կախում ունի,) նաեւ շատ տաք
կ'ըլլայ։ Ինչպէս, Տփլիսի մէջ Յուլիս ու Օգոստոս ամիս-
ներուն տաքը կէս օրէն ետքը երբեմն մինչեւ 30 աստի-
ճանի (ըստ Ռեոմբերի) կը հասնի. նաեւ գիշերներն ալ
շատ անգամ 24—25 աստիճան տաքութեան կ'ըլլայ։
Այսպիսի եւ այսչափ ցուրտին ու տաքին տարբերութեան
պատճառաւ երկրին այլ եւ այլ տեղերուն պտղաբերու-
թիւնն ալ անոնց համեմատ այլ եւ այլ է։ Խորմի մէջ ու
Աթաերիանին մօտերը՝ բայց առանձինն Ասիական անդիի
դիւ (Անգրիականեան) գտաւաններուն մէջ խաղողն ու
ընտրի (հարաւային երկիրներուն) պտուղներն ազատ օդի
մէջ կը յաջողին. իսկ ասոր հակառակը՝ Սառուցեալ ծո-
վուն մօտ ըլլող երկիրներուն վրայ գրեթէ լուսն ու մա-
մուռէն (եռասառ) ի զատ ուրիշ բոյս յառաջ չի դար-
ձայ։ Յայտնի է՝ որ աս տեղերն՝ ինչպէս նաեւ Միակերպի մե-
ծագոյն մասին մէջ՝ գետինն բուսական զօրութիւնն ուստի
եւ բեղմնաւորութիւնը սառնոյթի ցուրտին պատճառաւ
կ'արգելուի։

Ռուսաստանի ընդարձակածաւալ աշխարհին ձմե-
ռուան ու ամառուան վրայ՝ ըստ տեղական տարածութեան
որոշ ու ամիսի տեղեկութիւն մը տալու համար՝ կ'ըսենք
որ իր եւրոպական ու ասիական մասերուն բեւեռային
կամ հիւսիսային կողմերը՝ 67 աստիճանէ հիւս. լայնու-
թեան սկսելով՝ իբր 17,000 քառ. մղոն տեղոյ մէջ՝ ութ
ամիս ձմեռ է, իսկ ասոր հակառակ՝ հիւս. լայնութեան
50 մինչեւ 38 աստիճաններուն տակ գտնուող 56,000
քառ. մղոն տեղոյ մէջ շատ տաք ամառ կ'ըլլայ, անանկ
որ ընտրի ու աղնիւ պտուղներ յառաջ կու գան։ Աս եր-
կու մասին մէջ տեղը կ'իյնան երկրին ցուրտ ու բարեխառն
մասերը։ Յուրտ մասը՝ հիւս. լայնութեան 67 մինչեւ
57 աստիճաններուն տակ՝ 15,000 քառ. մղոնէն աւելի
երկրի վեց ամիս սառնոյթի ձմեռ ունի. բայց որովհետեւ
իր ամառն ալ աղէկ տաք կ'ըլլայ, անոր համար իր վրայ
արմոխք յառաջ կու գան։ Իսկ բարեխառն մասը՝ հիւս.
լայնութեան 57 մինչեւ 50 աստիճաններուն տակ 120,000
մղոն երկիրէն աւելի տեղ՝ ընդհանրապէս Գանիայի ու
Հիւսիսային Գերմանիայի ամառուան հաւասար տաք ամառ
ունի, բայց իր ձմեռն ալ աւելի երկայն ու ցուրտ է։ —

Ռոմի հետեւ Ռուսաստանի երկրին ընդարձակու-
թիւնը յիշեցինք, հոս անոր ձմեռուան ու ամառուան վրայ
աւելի ընդարձակ ու հետաքրքրական տեղեկութիւններ
տալէն առաջ իր մեծնալուն ու բազմամարդնալուն ըն-
թացքը ժամանակագրական կարգով նշանակենք։ Յամի
1462ին Իվան Վատիլիէվիչ Ա. Չարին ատենը՝ բոլոր եր-
կրին ընդարձակութիւնը՝ 18,494 քառ. մղոն էր. իսկ իր
մահուան ատենը՝ 1505ին՝ 37,137 ք. մղոն հասած էր.
1584ին՝ Իվան Վատիլիէվիչ Բ. Չարին մահուան ատենը՝
125,465 ք. մղոն եղաւ. իսկ 1645ին Միքայէլ Ա. Չա-
րին մահուան ատենը՝ 254,360 ք. մղ. եղած էր։ Մեծին
Պետրոսի Ա. կայսեր դահ եղած ատենը՝ յամի 1689ին՝

բոլոր երկիրը՝ 263,900 .ք. մղն ընդարձակութիւն ու 14 բնակչաց 16 միլիոն բնակիչ ունէր. իսկ իր մահաւան աւանդը՝ 1725ին՝ ունէր 283,815.ք. մղ. ընդարձակութիւն ու 20 միլիոն բնակիչ: Կատարինէ Բ. կայսրուհւոյն տիրելու սկսած տարին 1762ին՝ երկրին ընդարձակութիւնն էր իբր 320,000 .ք. մղն. ու բնակչաց թիւը 25 միլիոն. իսկ անոր մեռած տարին՝ 1796ին՝ երկրին մեծութիւնը 331,800 .ք. մղն՝ ու բնակչաց թիւն իբր 38 միլիոն եղած էր:

Յամի 1815ին՝ Աղբըսանդը Ա. կայսեր ատենը՝ բնակչաց թիւն ըստ ճիշդ հաշուի տէրութեան՝ 45 միլիոն էր. իսկ անկից քսան տարի ետքը՝ 1835ին՝ Ղեհաստան ու Գիւնլանդիա ալ մէջն առնելով՝ 55 միլիոն եղաւ: Ըստ նորագոյն հաշուի՝ 1851ին ամէն բնակչաց թիւը 62 ու կէս միլիոնի կը հասներ, որոնցմէ 56 միլիոն 250,000 հոգի եւրոպական մասին մէջ էր, իսկ 6 միլիոն 250,000 հոգի ասիական ու ամերիկեան երկիրներուն մէջ: Եւ թէ՛ պէտ ըստ հասարակ հաշուի աշխարհագրաց տարւէ տարի բնակչաց թիւը 750,000ով կ'աւելնայ, մանաւանդ թէ տարի ալ եղած է՝ (ինչպէս 1843ին) որ 842,000ի հասած է սա յաւելումը. բայց տար դէմ եղած են տարիներ ալ՝ որոնց մէջ մեռելներուն թիւը՝ քանի մը տիրող հիւանդութեանց (մաղձայող = Կուշ, եւ այլն) պատճառաւ ծնածներուն թիւէն աւելի եղած է. ինչպէս 1848ին մեռելներուն թիւը ծնածներուն թիւէն 295,943ով աւելի էր: Ի վերայ այս ամենայնի հասարակ ընթացիւք տարւէ տարի բնակչաց թիւը աւելնելով՝ հիմայ Ռուսաստան իր 401,536 քառ. մղն ընդարձակութեամբ երկրին մէջ ունի 70 միլիոն բնակիչ, որոնցմէ 63 միլիոնը Եւրոպայի՝ իսկ 7 միլիոնը Եւրոպայէն դուրս ըլլող տեղերուն մէջ կը բնակի:

Յիբաւի Ռուսաստանի բնակչաց թիւն այսչափ մեծ է, բայց իր երկրին ընդարձակութեան նայելով՝ եւ ուրիշ տէրութեանց երկիրներուն ընդարձակութեան եւ բնակչաց թուոյն հետ բաղդատելով՝ իր բաղմամբութիւնը այնչափ մեծ չի կրնար սեպուիլ: Վասն զի իր այն լայնածաւալ երկրին մէջ ըլլող 70 միլիոն բնակչաց թիւը՝ Եւրոպայի միւս չորս մեծ տէրութեանց (Աւստրիայի, Գաղղիայի, Անգլիայի ու Պրուսի) եւ գերմանական դաշնակցութեան եւրոպական երկիրներուն մէջ գտնուող գրեթէ 144 միլիոն բնակչաց հազիւ կէսին կը հասնի: Իսկ թէ որ իրեն միայն Եւրոպայի մէջ ունեցած Ժողովրդեան թիւը նկատենք՝ միայն Անգլիայի ու Գաղղիայի տէրութեանց Եւրոպայի մէջ ըլլող Ժողովրդաց (63 ու կէս միլիոն) թուոյն հետ կը հաւասարի: Ռուսիայի այսչափ բնակչաց մէջէն՝ իր ընդարձակ երկրին այլ եւ այլ մասանցն այլ եւ այլ հանգամանաց համեմատ՝ ամէն մէկ քառակուսի մղն տեղւոյ վրայ բնակողներուն թիւն ալ իրարմէ շատ տարբեր է: Ամենէն աւելի բաղմամբը տեղերը՝ եւրոպական մասին միջին նահանգներուն մէջն են, ուր ամէն մէկ քառակուսի մղն տեղը 2000 միւնչէ 2565 բնակիչ ունի. իսկ անոնցմէ դուրս ըլլող նահանգներուն մէջէն Վոլգայի մէջ՝ մէկ քառ. մղնի վրայ իբր 134 մարդ, Օլոնեցի մէջ՝ 104. Բաթերլանի մէջ՝ 100, իսկ Արեւմտեան մէջ՝ որն որ

Եւրոպական Ռուսիայի ամենէն ընդարձակ նահանգն է՝ ամէն մէկ քառ. մղնի վրայ հազիւ 18 բնակիչ կ'իյնայ: Ըստ այսմ հաշուի Ռուսիայի եւրոպական մասին ամէն մէկ քառ. մղնի վրայ հաւասար բաժանմամբ 640 բնակիչ կու գայ: Իսկ Եւրոպայէն դուրս Ասիայի ու Ամերիկայի մէջ ըլլող տեղերուն բնակչաց թիւն երկրին ընդարձակութեան համեմատ բաժնելով՝ կը գտնենք՝ որ Սիպերիայի մեծագոյն մասին մէջ մէկ քառ. մղն տեղւոյ վրայ 2—4 բնակիչ. իսկ Ամերիկայի մէջ նոյնչափ տեղւոյ վրայ՝ 2—3 մարդ կ'իյնայ: Աս ետքի տեղերուն այսչափ քիչ բնակիչ ունենալուն վրայ ամենեւին չենք կրնար զարմանալ, երբոր անոնց սաստիկ ձմեռն ու անաւանելի ցուրտին ատիժանները (30—70 եւ այլն) կը յիշենք:

Այսպիսի սաստիկ ձմեռն իր հաստ ու ամուր սառուցովն ու բարձր գիւղւած ձիւնովն քաղաքներու եւ տաք բնակարաններու մէջ պատասպարան գտնողներուն առողջութեանն ու երկայնակեցութեան ամենեւին վնաս մը չաւելնի զատ՝ զանոնք աւելի եւս կ'ուժովորեն: Հոս անոնց վրայ խօսելու այնչափ հետաքրքրական նիւթ չկայ. բայց թէ որ ձմեռուան մէջ աս ձիւնեղէն լեռներու վրայ ու անոնց մէջէն ճամբորդութիւն ընողներուն եւ ասոյն անդին հեռու ու մօտ տեղ գացող եկողներուն վրայաւորնիս դարձունելու ըլլանք, շատ զարմանալի ու հետաքրքրական բաներ կը տեսնենք: Ինք իրմէ յայտնի է՝ որ աւելի մը ձիւն գալէն ու ամէն դի սառուցը բռնելու եւ տիրելու սկսելէն ետքն ալ հասարակ անուաւոր կառքերով ոչ կարճ ու ոչ երկայն ճամբորդութիւն կ'ըլլայ. անկից ետքը կառքերն իրենց ձմերոյները կը հանդիսն ու բալխիները (Գլաշեր) դուրս կ'ելլեն: Հոս ալ աղնուականներու ու քաղաքացւոյ գեղեցիկ ու զուարճութեան համար քաղաքներու մէջ դորձաժամ գոց ու բաց բալխիները թողնելը, զորոնք բազմահիշուն բոժոժներով դարձաւ դարուած վայելուչ ձիւնը կը քաշեն, ու գեղացւոյ եւ ճամբորդներու բալխիները նկատենք: Հասարակօրէն ասոնք անզարդ ու հասարակ փայտէ կաղմած պատուանդան կամ յատակամած մ'ունին, որուն վրայ ծառի կեղեւներէն յօրինուած մեծ կողով մը կը հաստատուի, որուն մէջ մէկ ստնաչափ բարձրութեամբ չոր խոտ լեցուած է: Աս կողովին մէջ հազիւ երկու մարդ իրենց հաստ մուշտակներուն փաթտուած՝ քովէ քով կրնան նստիլ: Նոյն կողովին առջեւը հաստատուած նեղ տախտակի մը վրայ կը նստի կառավարը՝ այսինքն բալխիքը քշողը՝ իր խօրէ կօշիկներով ծածկուած՝ ոտուրները վար կախելով, ու կը վարէ իր երեք հատ քովէ քով լծուած պղտիկ ու անոնք ձիւնն, որոնց հիւս հիւս կապուած բաշերը (վիւն մաղերը) մինչեւ գետին կը հասնին: Ասոնք յիբաւի գեղեցիկ շէն ու ձիւն մը վայլած փառաւորութիւնը չունին, սակայն շատ վառվռուն, գիմացող, անխոնջ, հլու ու ճարպիկ, շատ հեղ իրենց քշողներէն աւելի ճարպիկ են: Քալիքի քշողը անդադար ու անհանգիստ լեռնի վեր ու լեռնի վար կը քշէ խեղճ ձիւնը, վայրկեան մը շունչ առնելու թող չաւալով. ասանկ առանց տեղ մը կենալու՝ կամ աւանդ խար ու ջուր տալու 8 վերսդ՝ իբր 13 ու կէս գերմանական մղն ճամբայ կը քշէ: Վարպետ բալխիք քշող

մի տեսնելը շատ դուրսադի է. ձիերուն սանձը ձեռքը հաստատ բռնած՝ աշուրներն առանց ուրիշ դի դարձրնելու անոնց վազքին՝ կամ աւելի աղէկ ըսենք՝ գետնի վրայ թռչելուն ամենայն հսկողութեամբ անկած՝ կ'աշխատի որ քաջ կառավարի անուն ստանայ ու մեծերու կառավար ըլլայ: Իսկ ձիերն՝ իրենց բարակ ստուրները խաշափառի պէս իրարմէ հեռու բռնած՝ ականջնին վեր տնկած՝ որ իրենց վարչին ամէն մէկ փոքր ազդարար ձայնը չփութ ու սխալ չլսեն, ու աշուրնին դէպ ի տեսն նոյն վարչին դարձուցած՝ որ չըլլայ թէ անոր առիթ մը տան՝ իր ստուրներով իրենց դարձնելով՝ զիրենք իր ձայնին աւելի մտադիր ընելու, կը վազեն, կ'արշաւեն, կարծես թէ սաստիկ հով մը զիրենք առեր գետնի վրայ յառաջ կը թռցունէ: Եւ որովհետեւ բալխիրին ասանկ անհնարին շուտութեամբ քալած ատենն՝ ոչ խարաղանի մը ձայն կամ ձայնիւն ու ոչ (ինչպէս քաղաքներու մէջ կ'ըլլայ) ձիերուն վրայ դրուած բոժոժներուն հնչիւնը կը լսուի, անոր համար վայ ան ճամբորդին՝ որ իր ականջները պատարաստ չիբռներ հեռուանց եկող բալխիրի մը սահելուն ձայնը լսելով՝ ատենին ծամբէն մէկ դի կենալու: Հիմայ Ռուսաստանի մէջ շատ տեղ ասանկ բալխիրներու լծուած երեք ձիերուն մէջ տեղիներն վրէժ կամարաձեւ փայտին մէջէն զանգակ մը կը կախեն՝ որուն հնչիւնը բալխիրին մօտենալը կ'իմացնէ, որն որ այն ակունք ու ահա՛ գին ձիւնախառն փութորիկներուն մէջ իր սուր հնչիւնը ամէն դի կը լսեցնէ:

Բայց Ռուսաստանի ամէն կողմերը բալխիրներն այսպիսի արագութեամբ չեն կրնար սահիլ ու վազել: Ինչու որ հովերէն ասդին անդին ժողովուած գիղած ձիւնն ու բալխիրներուն ընթացքէն անոնց վրայ պատճառուած կոհակաձեւ բլրակները՝ ձիերուն ստուրները բալխիրին մէջ նստողներուն հաւասար բարձրութեան դիրքի կը բերեն: Ասով բալխիրը մէկ դի մէկալ դի ծռելով՝ յաճախ կը դառնայ կ'իյնայ. որուն պատճառը միանգամայն նոյն բալխիրին ձեւն ալ է: Ու թէպէտ եւ ճամբորդները կալուղ ձեւն վրայ իյնալուն վնաս մը չեն կրեր. սակայն շատ հեղ մեծ աշխատութիւն կը քաշեն՝ իրենց ձիւնն նային ծանր հագուստներովը երկու գիւրդին ու վրանին լեցուած ձեւն, ինչպէս նաեւ երբեմն իրենց վրայ ինկած բալխիրին տակէն դուրս ելելու: Պէտք է շարունակաբար:

ՍԱՆՐԱՆՈՒՐԷ ՈՒ ԶՈՒԱՐԺԱԼԻԷ

Ալլախիէ գրիչ:

Մարդկային հնարագէտ ճարտարութեան նոր պտուղ մէն ալ: Մինչեւ հիմայ գրելու գործը ըլլող փետուրէ՝ պողպատե ու կարծրացուցած ձգական խժէ (գոֆլապէ) գրչի կարգն ու տեղը եկաւ մտաւ հիմակ ապակե գրիչ ալ: Ինչպէս փայտէ կոթի վրայ պողպատէ գրիչը կը հաստատուի, ասանկ ալ աս նոր հնարուած ապակե գրիչը փայտեայ կամ ուրիշ նիւթէ չի նուած կ'օթի վրայ հաստատուելով՝ չէ թէ միայն մինչեւ հիմայ փետուրէ գրչին տեղը բռնող ամէն տեսակ գրիչներուն պաշտօնը կատարելապէս կը կատարէ, հապա նաեւ անոնց ունեցած պակասութիւններէն ազատ է, անոնց չմտախարարած դիրքութիւնները կը մատուցանէ եւ անոնց չունեցած կատարելութիւններն ունի: Ասիկա զիջողութեամբ ինչպէս կ'ըլլայ:

Թիւններն ունի: Ասիկայ Գաղղիացւոյ մը գիւտ է ու ապակեայ գործատուներուն ու գործատէրներուն նոր զբաղմունքի ու նոր եւ մեծ շահու դուռ բացաւ:

Տներու վրայէն ու տակէն դացող երկաթուղի մը:

Պէրրօ (Barrow) անգղիացի ճարտարագետը Լոնտոնի մէջ երթեւեկը դիւրինացնելու համար՝ նոր առաջարկութիւն մ'ըրաւ՝ խառն երկաթալէ մը շինելու: Աս նոր ճամբուն խառն ըսուելուն պատճառն ան է՝ որ իր մէկ մասը՝ ներքնուղիով (Tunnel) մը գետնի ու տներու տակէն պիտ'որ երթայ, իսկ միւս մասը՝ տներու վրայէն մղոններով երկայն վանդակակապ կամ մուրջներու վրայ պիտ'որ յառաջ երթայ: Աս նիւթին վրայ գրած մէկ տետրակի մէջ կը ցուցնէ նոյն հնարագիւտ ճարտարագետը որ վանդակէ կամուրջներ շինուելով՝ քաղքի մէջ շինուելու երկաթուղւոյ մը ծախքը մէկ մղոնի համար հազիւ մէկ միլիոն քալէրէ կը հասնի. ուր որ՝ գետնի վրայ հասարակ երկաթուղի շինելու համար (գնուելու երկիրներուն գինը մէկ տեղ հաշուելով) ամէն մէկ մղոն տեղը՝ վերը յիշուած դրամին կրկինը՝ մանաւանդ թէ երեքպատիկը հարկաւոր է:

Բեղդիայի քարերարական ընկերութիւնները:

Բեղդիայի թաղաւորութեան 536 քառակուսի մղոն ընդարձակութեամբ երկիրն ունի չորս ու կէս միլիոնէն աւելի բնակիչ, որոնք իւր 11,000 բողոքականներէն եւ ուրիշ դաւանանք ունեցողներէն զատ հռոմէական-կաթոլիկէ կրօնն ունին: Այսչափ բնակչաց մէջ կան շատ բարերարական ընկերութիւններ բարեգործութեան՝ կամ դպրոցական տղոց, աղքատաց, կարօտեցող ու հիւանդաց օգնելու համար, որոնց ամենուն անդամաց կամ ընկերակցաց թիւն է 15,000: Աս ընկերութեանց ծախսերն ու խնամքովը կը հոգացուին 234 առանձնական կամ մասնաւոր հիւանդանոցներ ու աղքատանոցներ, 123 որբանոցներ, 1286 ստորին ու բարձրագոյն դպրոցներ մանչ տղոց ու օրիորդաց համար ու 374 վարժոցներ կամ արուեստանոցներ՝ ասորիւնք զարդեր այսինքն ժամեակ (Քալէն) շինել սորվելու համար, որ Բեղդիայի խիստ անուանի ու օգտակար գործուածքներուն մէկ ճիւղն է: Այսպէսով 2000էն աւելի բարեգործութեան տեղեր՝ 430,000 կարօտեցող իրենց բարերարութիւնները վայելել կու տան:

Սաւուղի հօրն էշերը:

Երեք ընկեր, որոնք ուրիշները ծաղը ընեն ու անոնց բարկութեամբն իրենց զուարճութիւն գտնելը բան գործը ըրած էին, որ մը ճամբու վրայ ծեր Հրեայ մը կը տեսնեն: Ասիկայ կատակելով զուարճանալու համար իրենցմէ մէկը լինելը կը բաւուէ ըսելով. «Բարի լոյս, Հայր Աբրահամ», երկրորդը՝ կ'ողջունէ ըսելով. «Բարի լոյս, Հայր Իսահակ», իսկ երրորդը կը բարեւէ ըսելով. «Բարի լոյս, Հայր Յակոբ»: Հրեայն ինչպիսով կ'ըսէ անոնց. «Կը սխալեք, տեսք իմ. ես ոչ Աբրահամն եմ, ոչ Իսահակն ու ոչ Յակոբը, հապա Ախիս որդին Սաւուղն եմ, որ հօրս էշերը փնտռելու ելած եմ. եւ ահա հոս զանոնք գտայի»:

Աժան ճամբորդութիւն:

Սաքսոնիացի գիւղական մը կանակը մեծ պարկով մը երկաթուղւոյն քովը կ'երթայ՝ Տրեգտա գացող կառքերուն մէջ մտնելու համար: Գեռ կառքերն անոր կեցած տեղը հասած չըլլալուն՝ կը պարտաւորի քիչ մը սպասել. ուստի եւ իր ծանր պարկը զգուշութեամբ վար կը գնէ ու հանգաբարութեամբ կառքերուն հասնելուն կը նայի: Նոյն ժամանակը երկաթուղւոյն պաշտօնատէրներէն մէկը անոր կը մօտենայ՝ որ պարկն առնէ կռէ՝ ըստ սովորութեան, որպէս զի եթէ թոյլ արուածէն աւելի ծանր է՝ աւելւոյն համար սահմանած ստակը պարկին տիրօջմէն պահանջէ: Առանց մասնաւոր զգուշութեան պարկը կը վերցնէ ու սաստկութեամբ կռէ. քիչ վրայ դրած ատենը՝ պարկէն զարհուրելի է՝ ինչ ձայն մը կ'ելլէ: Շուտ մը պարկին բերանը բանալու համար կ'ելլէ. ինչ կար մէջը. գեղացւոյն տասը տարեկան որդին, զորն որ աս միջոցով ուղած էր առանց ծամբու ծախքի քաղքէ քաղք փոխադրել: